

MƏMMƏDAĞA ŞİRƏLİYEVİN “AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASININ ƏSASLARI” DƏRSLİYİNDƏ TÜRK MƏN DİALEKTİNİN ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ƏKSI

*Aynur SEFERLİ**

Xülasə

Tədqiqatda Məmmədağa Şirəliyevın “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” dərsliyi haqqında məlumat verilmişdir. “Fonetika”, “Morfologiya”, “Sintaksis”, “Leksika” bölmələri üzrə türkmən dilinin dialekti və şivələri incələnməmişdir. İlk dəfə bu dərslikdə təsviri, müqayisəli və tarixi-müqayisəli üsullardan geniş istifadə olunmuşdur. Azərbaycan dili şivələrinin materialları qədim türk abidələri, müasir türk dilləri və onların dialektlərilə əlaqəli şəkildə şərh edilmişdir. Əsərdəki dialektoloji materiallar üç mənbədən alınmışdır: 1) Müəllifin şəxsən topladığı materiallar Şuşa və onun kəndləri (1938), Bakı və Bakı ətrafı kəndlər (1939-1940), Naxçıvan şəhəri və Babək rayonunun Nehrəm kəndi (1941), Qazax (1942), Gəncə (1943), Ağdam rayonlarından topladığı geniş materiallardan ibarətdir. 2) Ayrı-ayrı müəlliflərin əsərləridir ki, bu əsərlərin bir qismi çapdan çıxmış, bir qismi namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə edilmiş və əlyazma şəklində Azərbaycan Dövlət Universitetinin kitabxanasında saxlanılmış materiallardır. Buna N.İ.Aşmarın, M.İslamov, R.Rüstəmov, İ.Hacıyev, B.İbrahimov, K.Ramazanov, T.Həmzəyevın elmi araşdırmaları cəlb edilmişdir. 3) Üçüncü mənbə 1945-58-ci illər arasında ASSRA-nın Nizami adına ədəbiyyat və dil institutunun ekspediyasının Zaqatala, Qax, Sabirabad, Əlibayramlı, Naxçıvan, Ordubad, Əlibayramlı, Ağstafa, Tovuz, Qazax, Borçalı rayonlarından, S.M.Kirov adına Azərbaycan dövlət Universitetinin dialektoloji ekspediyasının Şamaxı, Mərzə, İsmayilli rayonlarından topladığı materiallar təşkil edir. Ara-sıra digər türk dillərinə -çuvaş, başqırd, qazax, qırğız, oyrot dillərinə də müqayisə üçün müraciət olunmuşdur.

Açar Sözlər: “Azərbaycan Dialektologiyasının Əsasları”, Az Türk Dilləri, Türkmən Dialekti, Qrammatik Xüsusiyyətlər

MEMMEDAĞA ŞİRELİYEV’İN “AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASININ ƏSASLARI” ADLI ESERİNDE TÜRK MƏN DİALEKTİNİN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİNİN YANSIMALARI

Özet

Makalede, Memmedağa Şireliyev’in “Azərbaycan Dialektologiyasının Əsasları” adlı eseri hakkında bilgi verilmiştir. “Fonetik”, “Morfoloji”, “Sentaks”, “Söz varlığı” bölümleri esas alınarak Türkmen Türkçesinin ağızları incelenmiştir. İlk kez bu çalışmada tasviri, karşılaştırmalı ve tarihî-karşılaştırmalı yöntemlerden genişçe faydalanılmıştır. Azerbaycan Türkçesi ağızlarının malzemesi eski Türk yazıtları, çağdaş Türk lehçeleri ve ağızları temelinde incelenmiştir. Eserdeki ağız malzemesi üç kaynağa dayanır: 1. Yazarın Şuşa ve köylerinden bizzat derlediği malzemeler (1938), Bakü ve Bakü’nün çevresindeki köyler (1939-1940), Nahçıvan şehri ve Babek rayonunun Nehrem köyü (1941), Kazak (1942), Gence (1943), Ağdam rayonlarından topladığı geniş malzemelerden oluşur. 2. Yazarın farklı eserleridir. Bu eserlerin bir kısmı yayımlanmış, bir kısmı tez olarak savunulmuş ve basılmamış olarak Azerbaycan Devlet Üniversitesinin kütüphanesinde korunan malzemelerdir. Buna, N. İ. Aşmarın, M. İslamov, R. Rüstəmov, İ. Hacıyev, B. İbrahimov, K. Ramazanov, T.Hemzəyev’in bilimsel araştırmaları da

* Bakü Devlet Üniversitesi Doktora Öğrencisi, Azerbaycan Diller Üniversitesi Öğretim Görevlisi. Bakü/AZERBAIJAN, el-mek: seferli_1988@bk.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0110-4569>

dahil edilmişdir. 3. Üçüncü kaynak, 1945-1948 yılları arasında ASSRA'nın Nizami Edebiyat ve Dil Enstitüsünün Zakatala, Kah, Sabirabad, Alibayramlı, Nahçıvan, Ordubad, Ağstafa, Tovuz, Kazak, Borçalı rayonlarına düzenlediği derleme gezisinden, S. M. Kirov Azərbaycan Devlet Üniversitesinin düzenlediği diyalektolojik derleme gezisinde Şamahı, Mereze, İsmayılı rayonlarından topladığı malzemenen oluşur. Çalışmada zaman zaman Çuvaş, Başkurt, Kazak, Kırgız, Oyrot gibi Türk lehçelerine de karşılaştırma amacıyla başvurulmuştur.

Anahtar Sözcükler: "Azərbaycan Dialektologiyasının Əsasları", Az Türk Lehçeleri, Türkmən Diyalekti, Dilbilgisel Özellikler

CONTRASTING TO THE CHARACTERISTICS OF THE TURKMEN DIALECT IN MAMMADAGA SHIRALIYEV'S "BASICS OF AZERBAIJANI DIALECTOLOGY"

Abstract

The information of Mammadaga Shiraliyev's "Basics of Azerbaijani Dialectology" has been presented in the research. Accents and dialects of the Turkmen language are examined on sections such as "Phonetics", "Morphology", "Syntax" and "Lexika". Descriptive, comparative and historical-comparative methods have been widely used in this book for the first time. The materials of the Azerbaijanian accents and dialects were interpreted in connection with ancient Turkish monuments, modern Turkic languages and their dialects. The dialectical materials were derived from three sources: 1) The materials collected by the author personally were collected by Shusha and its villages (1938), surrounding villages of Baku and Baku (1939-1940), Nakhchivan city and Nehram village of Babek region (1941), Gazakh (1942), Ganja (1943) materials. 2) The works of separate authors are some of these works, some of which are protected as candidate dissertations and are kept in the library of the Azerbaijan State University in the form of manuscripts. The scientific researches of N.Sh.Ashmarin, M.Islamov, R. Rustamov, I.Hajiyev, B.Ibrahimov, K.Ramazanov, T.Hamzayev were involved. 3) Third source During 1945-1958, the expedition of the Literature and Language Institute named after Nizami of ASSR was organized by the Azerbaijan State University named after SM Kirov in Zagatala, Gakh, Sabirabad, Alibayramli, Nakhchivan, Ordubad, Alibayramli, Agstafa, Tovuz, Gazakh, Borchali, dialectological expedition from Shamakhi, Maraza and Ismayilli regions. In addition to other Turkic languages, it was asked to compare the Cyrus, Bashkir, Kazakh, Kyrgyz, Oirot languages.

Key Words: "Basics of Azerbaijani Dialectology", Az Turkish Languages, Turkmen Dialect, Grammatical Features

1950-ci illərdən sonra müqayisəli-tarixi üsulun geniş tətbiqi, dialektoloji materialların artması, türk dilləri dialektlərindən istifadə edilməsilə əlaqədar olaraq "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları" dərsliyi yenidən hazıranıb yazılmalı oldu. "Fonetika", "Morfologiya", "Sintaksis", "Leksika" fəsilələrinə ayrılmış dərsləkdə ilk dəfə təsviri, müqayisəli və tarixi-müqayisəli üsullardan geniş istifadə olunmuşdur. Azərbaycan dili şivələrinin materialları qədim türk abidələri, müasir türk dilləri və onların dialektlərilə əlaqəli şəkildə şərh edilmişdir. Əsərdəki dialektoloji materiallar üç mənbədən alınmışdır: 1) Müəllifin şəxsən topladığı materiallardan, 2) ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərindən, 3) müəllifin iştirakı ilə toplanmış ekspedisiya materiallarından.

1. Müəllifin şəxsən topladığı materiallar Şuşa və onun kəndləri (1938), Bakı və Bakı ətrafı kəndlər (1939-1940), Naxçıvan şəhəri və Babək rayonunun Nehrəm kəndi (1941), Qazax (1942), Gəncə (1943), Ağdam rayonlarından topladığı geniş materiallardan ibarətdir.

2. Ayrı-ayrı müəlliflərin əsərləridir ki, bu əsərlərin bir qismi çapdan çıxmış, bir qismi namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə edilmiş və əlyazma şəklində Azərbaycan Dövlət Universitetinin kitabxanasında saxlanılmış materiallardır. Buna N.İ.Aşmarin, M.İslamov, R.Rüstəmov, İ.Hacıyev, B.İbrahimov, K.Ramazanov, T.Həmzəyevin elmi araşdırmaları cəlb edilmişdir.

3. Üçüncü mənbə 1945-58-ci illər arasında ASSRA-nın Nizami adına ədəbiyyat və dil institutunun ekspediyasının Zaqatala, Qax, Sabirabad, Əlibayramlı, Naxçıvan, Ordubad, Əlibayramlı, Ağstafa, Tovuz, Qazax, Borçalı rayonlarından, S.M.Kirov adına Azərbaycan dövlət Universitetinin dialektoloji ekspediyasının Şamaxı, Mərzə, İsmayilli rayonlarından topladığı materiallar təşkil edir. (1, s.5)

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə az hallarda inqilabdan əvvəldə də rast gəlirik. Mirzə Kazım bəyin Qazan şəhərində çap etdirdiyi “Грамматика турецко-татарского языка” (1839) adlı əsərində ilk dəfə Quba və Dərbənd şivəsi üçün səciyyəvi olan indiki zaman şəkilçisi qeyd edilmişdir. Alman alimi Karl Foyun 1903 və 1904-cü illərdə Berlində çıxan “Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen” məcmuəsində nəşr etdirdiyi “Azerbaigianische Studien mit einer Charakteristik des Südtürkischen” adlı məqaləsində Cənubi Azərbaycan və xüsusən də Təbriz və onun ətraf əraziləri barədə məlumat verilmişdir. (1, s.15).

Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən ayıran əsas cəhətlərdən biri də fonetik fərqlərdir. Fonetik fərqliliklər Leksik və qrammatik fərqlərdən də üstünlük təşkil edir. Dialekt və şivələrimizdə elə fonetik fərqlər var ki, bunlara müasir ədəbi dildə rast gəlmirik.

Bu tədqiqatda türk dilləri içərisində xüsusi yeri olan Türkmən dilinin dialekt və şivə xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Ara-sıra digər türk dillərinə də müqayisə üçün müraciət edilmişdir.

Fonetika sahəsində türkmən dilaketində ilk nəzər çarpan cəhət saitlərin tələffüzü ilə bağlıdır. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə -“a-u” əvəzlənməsinə türkmən dilaketində bir neçə sözdə təsadüf edilmişdir. Məs, yuvan, yuvaş. (6. s.367).

Dodaq ahənginin pozulması hallarını bir sıra türk dillərində də görə bilirik. Müqayisə zamanı bu daha aydın görünür. Bunun üçün aşağıdakı sxemə diqqət yetirək:

Azərbaycan dili	Şor dili	Qaraqalpaq dili	Noqay dili	Türkmən dili	Xakas dili
<i>Quşu</i>	<i>Kuşı</i>	<i>Kuşı</i>	-	<i>Quşı</i>	<i>Xuşı</i>
<i>Gücü</i>	<i>Kucu</i>	<i>Kuşı</i>	-	<i>Quyçi</i>	<i>Küzi</i>
<i>Qolu</i>	<i>Koli</i>	<i>Koli</i>	<i>Koli</i>	<i>Qoli</i>	<i>Xoli</i>
<i>Göli</i>	<i>köli</i>	<i>koli</i>	<i>Koli</i>	<i>köli</i>	<i>Köli</i>

(16, c.141-143)

Alınma sözlərdə söz əvvəlində sait artımına demək olar ki, bütün türk dillərində rast gəlinir. Məs, rus-orıs (14, 281)

Vurğunun yerinin dəyişməsi nəticəsində saitin düşməsi bütün türk dilləri üçün xarakterikdir. Türkmən dilində *eqnim-çeynim, sıqr+ım* (14,282-283) nümunələrində bunu daha aydın görürük.

Heca düşümünə türk dillərində də rast gəlirik. Türkmən dilində hecanın düşməsi nəticəsində danışıq dilində nəqli keçmiş (perfekt) mənasında yeni forma meydana gəlmişdir ki, bu forma ədəbi dilə də keçmişdir. Məs, *alamok-alanım, bilmok-bilenim* (14, s.285)

Türk dillərinin bir çoxunda söz əvvəlində **"f-p"** əvəzlənməsi alınma sözlərdə müşahidə edilmişdir. Türkmən dilində: *park, pakir, pal, peyda, pil* və s. (6, s.231-237). **"T-d"** əvəzlənməsi də türkmən dilində bir neçə sözdə müşahidə olunur. Məs, *der-tər, dökmek-tökmək, döretme-törətmə, duş qelmek-tuş gəlmək* və s. (6,s.123, 130, 131, 133).

Söz ortasında **"p-f"** əvəzlənməsinə türkmən dilinin yomut dialektinin Şimal şivəsində rast gəlinir. Məs, qafi, orfa, qarfiz və s. (9). **"F-p"** əvəzlənməsi türk dillərinin bir çoxunda geniş yayılmışdır. Məs, türkmən dilində *depder, sıpat, tapavut, tüpen-tüfəng, xepde* (6, s.123, 271, 277, 291, 313)

Türkmən dilinin şimal şivələrində iki sait və sait ilə sonor (r, l) səslər arasında **"v-ğ"** əvəzlənməsi hadisəsi müşahidə edilir. Məs, *oğal-oval-əvvəl, oğlak-ovlak-keçi balası* (9, c.9)

Söz ortasındakı **"y"** səsinə türkmən dilində bəzən **"q"** səsinin uyğun gəldiyini görmək olar. Məs, qöqərçin, deqışik, jiqer, yiqirmi (6, s.100,121, 148, 167).

Türk dilinin Qaziantep dialektində **"p-y"** əvəzlənməsi hadisəsi bir sözdə qeyd olunmuşdur: məs, yomak-yormak (2, 56).

Türk dillərinin bir çoxunda Azərbaycan dilindən fərqli olaraq söz axırında küylü kar səslər inkişaf etmişdir. Buna görə də Azərbaycan dili ilə başqa türk dillərini müqayisə etdikdə **"b-p"** əvəzlənməsi hadisəsini daha aydın görmək mümkündür. Türkməncə: kebab, kitap. Oğuz tipli türk dilləri ilə müqayisədə söz sonunda **"z-s"** əvəzlənməsini də müşahidə edirik.

Türk dili	Azərbaycan dili	Türkmən dili	Xakas dili	Yakutca
<i>Kaz</i>	<i>Qaz</i>	<i>Qaz</i>	<i>Xas</i>	<i>Xaas</i>
<i>Qız</i>	<i>Qız</i>	<i>Qız</i>	<i>Xıs</i>	<i>Xus</i>
<i>söz</i>	<i>söz</i>	<i>Söz</i>	<i>söz</i>	<i>ös</i>

(15,272).

Qədim və orta əsr türk dillərində söz ortasında olan **"k-g"** (ğ//q) səsləri bir sıra müasir türk dillərində (xüsusən oğuz və bəzi qıpçaq tipli dillər) işlənmişdir. Məs, türkmən dilində: qerek (gərək) və s.

Bir sıra türk dillərində də **"ç-c"** qarşısında **"n"** səsinə təsadüf edilmir. Məs, Türkmən dilində: *qılıc, dilmec* (6,s.113, 126).

"R" səsinin düşümünə bir sıra türk dilləri və onların dialektlərində rast gəlinir. Və bu hal daha çox şəkilçiləri əhatə edir. Türkmən dilinin təkə dialektində: *bolya-bolyar-olar, qeyzə-qeyzər-gəzər*.

Tam irəli assimliyasıyaya türkmən dilinin təkə dialektində rast gəlirik. Məs, jamannıq, oynnar, gunnor (18,39). Türkmən dilinin yomut dialektində də bu halı müşahidə edirik. Məs, *quzzamak-quzlamak, gözzemek-gözlemek*. (4Amansarıyevs, s.8).

Türkmən dilinin dialektində morfoloji xüsusiyyətlər də bir ayrıcalıq təşkil edir. **"Cıl⁴ⁿ"** şəkilçisi daha məhsuldardır. Məs, *qavqacıl, düzcül, öncül, bolcul, terecil* (4). Bu dilində **"cıq⁴ⁿ"** şəkilçisi də az məhsuldar deyil. Məs, *basqıç, oturqıç, elquç, süzqüç* (4, s.105). Türkmən dilində **"əm"** şəkilçisi türkmən dilində **"am, em, m"** şəklində işlənir. Məs, *oqrem, üçem, tutam* (4,s.17).

Yerlik halda işlənən müxtəlif şəkilçiləri ayrı-ayrı türk dillərində və ya onların dialektlərində görmək olur. Türkmən dilinin qoqlan dialektində yerlik halında həm **"la"**, həm **"za"**, həm də **"sa"** şəkilçilərinin işlədilməsini görmək mümkündür. Məs, *ahalla (ahalda), bizze (bizdə), qapassa (qapazda)* (18,48).

Dialekt və şivələrimizdə işlənən çıxışlıq halının müxtəlif variantlarını ayrı-ayrı türk dillərində və ya onların dialektlərində görmək mümkündür. Türkmən dialektlərində çıxışlıq hal

çəkilçisi assimliyasıya hadisəsi nəticəsində “lan, zen, san” şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Məs, *ahallan (ahaldan), bizzən (bizden), qapassan (qapazdan)* (18,s.48).

Sifətin qiçiltmə dərəcəsini düzəldən şəkilçilərə türkmən dilində də rast gəlirik. Məs, *aqımtıl, mavumtıl* (4,s.86).

Türkmən dilində “mji, mji, ümji, lanji, lenji, lamji, lemji” şəkilçiləri ilə də sıra sayları ifadə olunur. Məs, *ikimji, beşilenji, altılamji, üçülümji* (7, s.77).

Türk dillərində də I, II və III şəxs əvəzlilikləri yönlük halda müxtəlif şəkildə ifadə olunur. Türkmən, uyğur və tatar dillərində qərb dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi: türkmən dilində-*mana, sana, ona*; Uyğur dilində- *mana, sana, ununğa*; Tatar dilində-*mina, sina, ona*.

Məlum olduğu kimi bu formaların qədim şəklı “*manqa, sanqa, onqa*” olmuşdur ki, bunlara da həm türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrdə (manqa (3, s.26-16), həm də müasir türk dillərində (3, s.391-18) rast gəlirik. Müasir özbək dilində I,II və III şəxs əvəzlilikləri yönlük halda: *menqa, senqa, unqa*; qazax dilində isə *mağan, sağan, oğan* şəklində işlənir. (17, c.222-224). Türkmən dilində I şəxs tək və cəm, II şəxs təkde yiyəlik halda ədəbi dil və başqa dialekt və şivələrdən fərqli olaraq “m” səsi əvəzinə ya “n” səsi işlənir, ya da I şəxs əlaməti olmur. Məs, Azərbaycan dilində: *menin//mənin, meni//məni, bizim//bizi, seni*; Türkmən dilində: *menin, bizim* (17, s.218-229).

Azərbaycanda Zunud, İncə kənd şivələrində “l” səsi ilə bitən feillərdə şahudi keçmiş zaman “l⁴” şəkilçiləri ilə bitən feillərdə isə “m⁴” şəkilçiləri ilə, şərq dialekt və şivələrində (daha çox Muğan şivəsində) “z” səsi ilə bitən feillərdə “zi, zi, s” səsi ilə bitən feillərdə isə “si, si” şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Bu xüsusiyyəti türkmən dilinin mərkəzi dialektlərində də görə bilirik. Məs, *yanni, qelli, yazzi, kessi* (7, s.84)

Qeyri-qəti gələcək zamanın “man-mən” şəkilçiləri ilə ifadəsinə türkmən və türk dialektlərində də təsadüf edilir. Türkmən dilinin Noxurlu dialektində bu xüsusiyyəti II şəxsədə də görə bilirik. Məs, *alman, qelmen* (I və II şəxs tək), *almanız, qelmeniz* (II şəxs cəm) (10).

“Mar-mər” şəkilçilərinin II və III şəxslərdə işlənməsi türkmən dilinin əsas xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir. Bu şəkilçi türkmən ədəbi dilində II şəxsədə, türkmən dialektlərində isə həm II, həm də III şəxsədə özünü göstərir: Məs, *qazmarsan, qazmarsınız (ədəbi dil), almar, qelmer* (9, s.12).

Qazax dialektində şərt şəklinin mürəkkəbində şəxs şəkilçisi iki dəfə, yəni, həm şərt şəkilçisindən, həm də “idi” köməkçi feilindən sonra işlənir. Bu xüsusiyyət I şəxs tək, II şəxs tək və cəmdə özünü göstərir. Məs, *bilsəm idim, bilsən idin, bilsəniz və s. mən belə bilsəm idim gəlməzdim; Siz özün üz bu kəndə gəlsəniz idiniz gərərdiniz*.

Bu xüsusiyyəti canlı şəkildə qaraqalpaq dili özündə saxlayıb. Məs, *men barsam edim, sen barsan edin, ol barsan edi* (13, c.300).

Bu xüsusiyyət türkmən dilində də müşahidə olunur. Məs, *Men bu işi tizrək qutursamdım, tizrək işi başlasakdık* (5. s.69, 264).

Feilin vacib şəklı oğuz tipli türk dillərinə aid olub, türk və türkmən dillərində “malı-məli” şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Vacib şəklının inkarı türkmən ədəbi dilində Azərbaycan və türk dialektlərində olduğu kimi inkar zərfi ilə (dəl) ifadə olunur. Lakin dilində istər “malı” şəkilçisi və istərsə “dəl” zərfi şəxs şəkilçilərini qəbul etmir: Məs,

Təsdiq

Men almalı

Sen almalı

Ol almalı

İnkar

men gitmeli dəl

sen gitmeli dəl

ol gitmeli dəl

<i>Biz almalı</i>	<i>biz gitmeli dəl</i>
<i>Siz almalı</i>	<i>siz gitmeli dəl</i>
<i>Olar almalı</i>	<i>olar gitmeli dəl</i> (8, s.124)

“**Kimin**” qoşmasına Türkmən ədəbi dilində və türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür. Məs, *Sizinki kimi qovi pakta bizin kolxozumuzda xem kep* (8, s.145). *kar kimin deyaz* (2, 146).

Dildə qəbilə, tayfa, dövrə bağlı bir sıra tayfa adlarına, qohumluq əlaqələrini bildirən sözlərə indi də dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində rast gəlirik. Bu cür sözlərə türk dillərində də təsadüf edilir. Türkmən dilində “tire” (6, s.282), tuva dilində “törel” (11, c.511), oyrot dilində “torel” (12, c.156) sözləri “**tayfa**” mənasında işlənir.

“**Quda**” sözü türkmən dilində-quda, qırğız, qazax dilində -kuda, tuva, oyrot dilində-kuda, kudajı şəklində işlənir.

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində olan dəyişikliklərdən biri də budur ki, onun lüğət tərkibi yeni quruluş, təsarüfat və həyat, məişət qaydalarını əks etdirən bir çox yeni söz və terminlərlə zənginləşdiyi kimi, eyni zamanda, onun lüğət tərkibindən bir sıra köhnə quruluş, təsarüfat və həyat, məişət qaydalarını əks etdirən söz və terminlər çıxmağa başlayır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz istər qəbilə, tayfa, istərsə də feodalizm və kapitalizm əlaqələrini əks etdirən sözlərin çoxu ədəbi dilin lüğət tərkibindən çıxdığı kimi, dialekt və şivələrimizin ancaq passiv lüğət tərkibində (hələlik) qalmaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, arxaik sözlər ədəbi dildən sürətlə çıxdığı halda, dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində bunlar uzun müddət qalır. Arxaik sözləri müəyyənləşdirməkdə, mənalarını dəqiqləşdirməkdə qədim yazılı abidələrimiz, keçmiş dövr yaradıcılığımızın əsərləri, digər tərəfdən də türk dillərinin materialları köməyə gəlir.

Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik olub, lakin dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində işlənən arxaik sözlərdən nümunə üçün bir neçəsini göstərək.

“**Tuğ**”- bayrağın bir növüdür. Taxdadan dördkunc hazırlanıb tutağaca vurulur, onun üz və arxa tərəfi materialla örtülür, üzünə güzgü, bürüncdən beş barmaq, hər küncdən ipək yayalıq asılır. Keçmişdə tuğu, ələmlə yanaşı dini ayinlərdə gəzdirərdilər. Tuğ sözü ən qədim sözlərdən biri olub, Mahmud Kaşğarıda bayraq mənasında işlənmişdir.

“**Tuğay**” Kürün sahilində söyüklü və yulğun ağaclarından və kollardan ibarət kiçik meşədir. Bu sözə müasir türk dillərində də təsadüf edilir. Bu söz türkmən dilində “toqay” (1, s.284), qırğız dilində “tokoy” (21, c.357), qazax dilində “toğoy” (22, c.314), özbək dilində “tukay” (23, c.334) adlanır.

“**Dami**” sözünə türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrin bəzilərində “tamu”, bəzilərinə isə “tamuq” şəklində təsadüf edilir. Bu sözə bir sıra türk dillərində rast gəlmək mümkündür. Bu söz Qazax başqırd dillərində “tamuq” (22,c.18; 20. c.18) tuva və türkmən dillərində “tami” (19, c.276) şəklində işlənir.

“**Küz**” –quzu salınan yer, göy ot, göy otlu yer, çəmənlik, şumlanıb qalan sahə kimi mənalarında işlənir. Azərbaycan dilindən başqa bütün türk dillərində payız mənasında işlənir. Türkmən dilində-quyz şəklində deyilir.

“**Xır**” sözü də arxaik sözlərdəndir. Bu sözə M.Kaşğarıda “kır”, Xətayıda “qır”, türkmən dilində “qır”, çuvaş dilində “xır” şəklində rast gəlirik.

“**Torağay**” sözü müasir türk dilləri içərisində türkmən dilində “torqay”, başqırd dilində “haban turğani” şəklində işlənir.

“**Almanlamax**” sözü türkmən dilində “alaman” formasında, “soymaq məqsədi ilə edilən basqın” mənasında işlənir.

“**Dabrımaq**” sözü müasir türkmən dilində “daabırmaq” formasında sıçraaq mənasında təsadüf edilir.

“Baş, alın, kəllə” mənasında işlənən “**Manqay**” sözü türkməncədə “manlay” (1,s.196), “marıǵ” pusqu, gizlənmə mənasında işlənən söz türkmən və qırğızcada “mayıp” şəklində işlənir.

“**Ney**” türkməncədə “nay” (qəlyanın çubuğu mənasında), “**oymaq**” sözü türkməncədə “ovsar” şəklində işlənir. “**Oxranmaq**” “alçaq səslə kişnəmək” mənasında türkməncədə “okuranmaq” şəklində işlənir. “**Pələd**” “böyük həyət qapısı”, türkmən dilində “pel” şəklində işlənir. “**Pələşd**” “kələk, aldatma” mənasında işlənən bu söz türkməncə “peli” murdar, pis (adam haqqında) mənasında işlənir. Köçəri mənasında işlənən “**tabırğa**” sözü türkmənlərdə “tabın” şəklində işlənir.

“**Xarış**” sözü suda olan quş yemi deməkdir. “Xırsız” güclü, canlı, kobud mənalarında işlənir. Kobud mənasında türkmən dilində təsadüf edilir. (6, 320)

Nəticə

Nəticə olaraq bunu deyə bilərik ki, M. Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” dərsliyi bugünkü dialektologiyamızın öyrənilməsində də əsas mənbələrdən biridir. 1950-ci illərdən sonra müqayisəli-tarixi üsulun geniş tətbiqi, dialektoloji materialların artması, türk dilləri dialektlərindən istifadə edilməsi bu dərsliyin araya-ərsəyə gəlməsinə şərait yaratmışdır. Dərslidə qardaş türklərin-Türkiyə türkləri, qazax, qırğız, türkmən, başqırd və s. dialektoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi də diqqət cəlb edən mühüm məqamlardandır. Dərslidə “Fonetika”, “Morfologiya”, “Sintaksis”, “Leksika” bölmələri üzrə türkmən dilinin (eyni zamanda digər türk xalqlarının) dialekt və şivələrinin incələnməsi olduqca əhəmiyyətlidir. İlk dəfə bu dərslidə təsviri, müqayisəli və tarixi-müqayisəli üsullardan geniş istifadə olunması da dərsliyə xüsusilik qazandıran cəhətlərdəndir.

Ədəbiyyat

AKSOY, Ö. A. (1945). Qaziantep Ağzı, I, İstanbul.

AZIMOV.P. (1950). Türkmən dili (söz yasanıj qoşulmalar) Aşqabad.

АМАНСАРЫБЕВ Дж. (1954). Северные говоры емудского диалекта туркменского языка, Ашхабад (автореферат).

BAJLIYEV, H. ve SOPYEV, G. (1937). Qrammatika. Aşqabat.

BAYLIYEV X. ve KARRIYEV K. (1940). Türkmence rusca sözlük. Aşxabad.

XIDIROV, M. N. (1958). Türkmən dilinin tarixindən materiallar, Aşqabat.

Kaşğari Mahmud. Divanü lüğət-it-türk tercümesi, çeviren Besim Atalay, cilt I, Ankara, 1939.

KURRƏEV, N. ve QURBANOV, A. A. (1954).Türkmən dilinin qrammatikası, I bölüm (fonetika, morfologiya) Aşqabat,

Ртув сл тувинский словарь, (1953). Москва.

ŞİRƏLİYEV, M. (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, “Şərq-Qərb”, 416 səh

БАССАКОВ, Н. А. (1947). Тошакова. Ойротско-русский словарь, Москва.

ВАСКАКОВ, Н. А. (1956). Система спряжения или изменения слов по лицам в языках тюркской группы. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть II, Москва.

ДМИТРИЕВ, Н. К. (1955). Вставка и впадение гласных и согласных в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть I, Москва.

ДМИТРИЕВ, Н. К. (1955). Фонотические закономерности начала и конца тюркского слова. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть I, Москва.

ИСХАКОВ, Ф. Г. (1956). Местоимения. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть I, Москва.

ИСХАКОВ, Ф. Г. (1955). Гармония гласных в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть I, Москва.

ПОЦЕЛУЕВСКИЙ, А. П. (1936). Диалекты туркменского языка, Ашхабад.

РАХИМОВ, М. "Форма выражения настоящего и будущего времени" (məqaləsindən).

Русско-тувинский словарь, (1953). Москва.

Русско-башкирский словарь, (1954). Москва.

Русского- киргизский словарь, (1944). Москва.

Русско-казахский словарь, (1954). Москва.

Русско-узбекский словарь, (1954). Москва.